
als motto ‘Geen liefde zonder eigenliefde’ krijgen toebedeeld.

Het zijn storende foutjes die met een extra redacteronde voorkomen hadden kunnen worden. Maar voor het overige moet worden gezegd dat het boek prettig leest, veel nieuwe informatie biedt en als naslagwerk – ook al mag het geen encyclopedisch overzicht heten – onontbeerlijk is voor ieder die zich verdiept in de geschiedenis van de Nederlandse vrouwelijke religieuzen. Eén wens: twee linten was handig geweest, zodat je ook gemakkelijk de bijbehorende noten erop kunt naslaan. –

¶ C. Houtman, *Kinderkerk en kinderpreek. Ge-loofsopvoeding in het negentiende-eeuwse protes-tantse Nederland*, Heerenveen: Uitgeverij Groen, 2013, 277 pagina's. ISBN 978 90 8897 077 1. €24,95.

¶ Gert van Klinken

Soms zijn ‘eigentijdse’ aspecten van de eredienst dieper in de traditie geworteld dan gedacht. Zelf verkeerde ik tot voor kort in de veronderstelling dat speciale kerkdiensten voor kinderen pas in de tweede helft van de twintigste eeuw hun intrede hebben gedaan. Dat beeld is na lezing van *Kinderpreek en kinderkerk* danig op de kop gezet. In de Haarlemse Bakenesserkerk werden al vanaf 1779 met regelmaat ‘kinderdiensten’ gehouden. Door het Nederlandsch Zendeling Genootschap (NZG), dat zich naast de overzeese ook op de ‘inwendige’ zending toeleide, werd dit initiatief van harte gesteund. In het begin leek het op een ‘diaconaal beschavingsoffensief’, speciaal gericht op weeskinderen en op het kroost van bedeeden. ‘Beschaafd ging het er niet altijd toe.’ Het Haarlemse voorbeeld kreeg in de negentiende eeuw niettemin navolging: vooral in hervormde kerken maar ook daarbuiten. Dit resulteerde in officiële openbare kerkdiensten voor kinderen, gehouden onder verantwoording van de kerkenraad door hetzij een predikant hetzij een godsdienstonderwijzer (‘de bijna-dominee’). Plaats van handeling kon het kerkgebouw zijn, maar ook een evangelisatiegebouw. De toespraken tot de jeugd verschenen regelmatig in druk, wat een nieuw literair genre opleverde: de in de gezinnen circulerende ‘kinderpreek’. De leeftijd van de doelgroep kon variëren, maar lag doorgaans tussen de zes en zestien jaar.

Beide aspecten, de dienst en de preek, worden op een systematische manier door Houtman geanalyseerd. In een heldere inleiding worden de belangrijkste begrippen en achtergrondkaders geïntroduceerd. Duidelijk wordt daarbij dat de kinderkerk zich door haar officiële karakter van kerkdienst (ook toegankelijk voor volwassenen) onderscheidde van de veel bekendere zondagschool. Die laatste was exclusief-categoriaal, en stond anders dan de kinderkerk onder niet-ambtelijke leiding. Het door Houtman verzamelde materiaal resulteert bij de lezer als vanzelf in een ‘beeld’ van een kinderdienst. Het voorstellingsvermogen wordt bevorderd door de 110 in het boek opgenomen illustraties. Soms is het jammer dat die niet in een groter formaat zijn afgedrukt. Een foto van zo’n kinderdienst onder leiding van ds. Constant Willem Coolsma (Groningen ca. 1920) vraagt er als het ware om tot in detail bekeken te worden.

Gering was de taak van de voorgangers niet. Het uitgangspunt in de Bijbelverhalen leidde er in negen van de tien gevallen toe dat ‘*volwassenen*’ als voorbeelden fungeerden voor *kinderen*’ (p. 155). Het doel van de kinderpreek wordt door Houtman al in de inleiding omschreven: de opvoeding van de jeugd tot goede christenen (p. 13). In zekere zin is het jammer dat deze conclusie aan het eigenlijke betoog vooraf gaat, want verderop wordt duidelijk dat de zaken toch niet zo eenduidig liggen. Predikanten als Daniël Broedelet (actief lid van het NZG en van het ‘Nut’) meenden ‘dat God door mensen werkt’ en dat onderwijs en opvoeding nodig waren om de mensen toe te rusten tot die taak. Dat is echter allerminst de algemene teneur van de kinderpreeken. Daar blijkt namelijk dat een genre dat eerder uit de verlichte dan uit de orthodoxe hoek kwam onverwacht zwaarmoedige accenten kon leggen. Hard-realistische beschrijvingen van de sterfelijkheid zijn in de 19^e-eeuwse kinderpreek geen uitzondering. Jezus wordt als kindervriend gekarakteriseerd, maar de als straf op de zonde ‘geschilderde’ dood van Ananias en Saffira kan probleemloos rekenen op instemming van de verteller. Even eigenaardig in een door de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen aangemoedigd initiatief is de zelden gevoelde behoefte om het verhaalde in verband te brengen met eigentijdse inzichten op natuurwetenschappelijk gebied. P.H. Hugenholtz jr. vormt hier de uitzondering die de regel bevestigt (p. 205). Voorstellingen van de hemelvaart